

אתר דעת * לימודים * גיליון 19 * תשפ"ג-ד * 2022-24

ללמד סנגוריה על דור המדבר שהיו נמוכים בחשיבה מוחשית-מופשטת

פרופסור שלמה קניאל

הפקולטה לפסיכולוגיה במרכז לעסקים ומשפט ומכללת תלפיות

טלפון: 0522570010

דוא"ל kaniels11@gmail.com

מנחם אב תשפ"ד (אוגוסט 2024)

תקציר

המאמר מחולק לשני חלקים. בחלק הראשון מוצגים המאפיינים של החשיבה מוחשית-מופשטת: (א) חשיבה מוחשית-מופשטת נמצאת על ספקטרום רחב, (ב) פעולת החשיבה הרצויה היא תנועה רצופה הלוחך ושוב מהמחשה להפשטה, (ג) התנועה מוחשי-מופשט נחלקת לשתי רמות: (1) רמת הפשטה רב תחומית התלויה ברמת ההתפתחות של האדם על פי פיאז'ה, (2) בכל רמה רב תחומית ההפשטה מתפתחת בכל תחום ברמה שונה בהתאם לבקיאיות האדם במשימות ובתכנים. החלק השני של המאמר מיישם את החלק הראשון ביחס להבנה כי אפשר ללמד סנגוריה על דור המדבר שהיה עם עבדים עם ליקויים חמורים בחשיבה-מוחשית מופשטת. ליקויים אלה מודגמים בשלושה תחומים: תלונות בני ישראל במדבר; מעשה העגל וחטא המרגלים. המאמר מתווסף לרעיון של שבעים פנים לתורה.

חלק ראשון:

על חשיבה מוחשית-מופשטת

חשיבה מוחשית-מופשטת פירושה תנועה הלוך ושוב מהמוחשי למופשט

חשיבה מוחשית מופשטת נעה על רצף שניתן לדמותו לבניין רב קומות. בקומה הנמוכה ביותר נמצא את המוחשי כלומר מה שאפשר להשיג אותו באמצעות החושים (סנסו-מוטורי) והוא מוגבל בזמן ומקום. המחשה פירושה לבטא רעיון מורכב או מושג בצורה מוחשית, באמצעות דוגמאות, תמונות או חוויות כמו להסביר לילדים את ירידת הגשם באמצעות אדים מקומקום רותח. אינטגרציה סנסו-מוטורית היא המארגן את כל התחושות המגיעות דרך החושים מהגוף ומהסביבה אל המוח אשר מעבד את המידע ומגיב בהתאם. בקומות הגבוהות של בניין המחשה-הפשטה נמצא את המופשט כלומר כל מה שאינו מוחשי ויכול לייצג את המוחשי. נגיעה בבקבוק היא מוחשית (חוש הראייה והמגע) אולם המילה בבקבוק היא כבר בתחום המופשט. בקומות הגבוהות של הפשטה נמצא מושגים כמו אהבה מוסר או אידיאה במונחים של אפלטון. רגשות כמו אהבה ושנאה יכולים להיות ברמה מאוד מוחשית מכוונים לאדם מסוים ומטלטלים את כל הגוף. רגשות אלה יכולים להיות גם מופשטים וכלל לא מכוונים למישהו מיוחד אלא למשהו מופשט (אהבה ושנאה מטפיזית). הפשטה היא אחד היסודות של הפילוסופיה של המידע, משמש גם בסיס לחשיבה (קניאל, 2023) ולתחומים כמו אתיקה ומוסר אולם נפוץ בעיקר בתחומים מדעיים כמו מתמטיקה ומחשב (Ganascia, 2015) מעניין שמאז תקופת פיאז'ה כמעט ונעלם נושא ההפשטה כתחום פסיכולוגי עצמאי. הוא חבוי בכל תחומי הפסיכולוגיה מאבחון וטיפול ועד תחום העמדות והתכונות, אולם לא כמושג עצמאי. הסיבות לכך במאמר נפרד.

חשיבה מופשטת בקומות הגבוהות מקורה במילה להפשיט דבר מכל העטיפות שלו ולהגיע למהות ולעיקר. יש בהפשטה ניתוק מההקשר המוחשי ומיקוד במהות הפנימית; הרחבה לתחומים רבים על ידי התעלמות מן הפרטים ומיקוד ביסוד הכוללני והרעיוני כמו להוציא רעיון מרכזי מספר או סרט. ההפשטה מאפשרת להתמודד עם נושאים מורכבים בצורה פשוטה יותר על ידי משל, מטפורה, או תרשים גרפי. לדוגמא: ברמה המוחשית רואים ושומעים מכונת נוסעת אולם בקומות הפשטה גבוהות אפשר להסתכל על כוחות זמן ותנועה וברמה מופשטת עוד יותר, ניתן לראות פונקציות פיזיקאליות ומתמטיות. דוגמא נוספת שקרובה לליבי היא המטפורה של קרל פריברם (נוירופסיכולוג) לדמות את מערכת הזיכרון לאחסון הולוגרמי (Pribram, 2013). ההפשטה של עקרונות וכללים מאפשרת העברה של רעיונות בין תחומים רחוקים אחד מהשני כמו להעביר את חוק ההומוסטאזיס מהגוף לנפש. ההפשטה מאפשרת לחשוב על האפשרי ולא רק על הממשי, ומכאן לעסוק בתפיסות עולם, בהגשמת חזונות למיניהם ויצירתיות לסוגיה.

המאפיין העיקרי הוא תנועה הלוך ושוב מהמוחשי למופשט

חשיבה רצויה אינה דווקא הפשטה מקסימלית (קומות עליונות) אלא מעלית מהירה הנעה כל הזמן הלוך ושוב בין קומות ההמחשה לקומות ההפשטה. כך בפתגם "הבט בכוכבים, וחזור אל החוף", התנועה הזו חיונית בכל תחום ועקב חשיבות הרעיון אתן מספר דוגמאות:

- בעת נהיגה ניתן לנוע בין המוחשי (ציור לרמזורים, הימנעות ממכשולים) לבין הרהורים מופשטים על משמעות החיים.
- בכל משפט בתפילה יש אפשרות לנוע בין המוחשי למופשט. במשפט "עלינו לשבח" אפשר לחוות רגש תודה עמוק מוחשי על נס קטן שנעשה לנו ועד לחשוב בצורה מופשטת על הרעיון שצריך לשבח את האלוקים על הרבה דברים שקורים לנו. כך ספר התורה הקשור בצורה מוחשית לכל תפילותינו ובתוכו אנחנו קוראים וחושבים בקומות הפשטה שונות.
- הכשרה אקדמית למקצוע מסוים כמו רפואה, הנדסה או פסיכולוגיה מאורגנת סביב תנועה מתמידה בין הפרקטיקה (קומות מוחשיות) לבין תיאוריות (קומות הפשטה גבוהות).
- באמנויות שונות יש חיבור מתמיד בין המוחשי למופשט. קיים למשל קשר הדוק בין לקיחת רעיון פילוסופי ותרגומו לשפת הקולנוע הנמצאת ברמה נמוכה של המחשה (אונגר, 1991). כמו שאמר ניטשה: "ככל שמופשטת יותר האמת שברצונך להורות, חייב אתה יותר לפתות את החושים אליה."
- תהליך האמפתיה בטיפול נפשי כרוך במעברים בין הזדהות רגשית חזקה עם רגשות המטופל (להרגיש כמוהו) לעבר קומות הפשטה גבוהות המתבטאות במציאת תבניות ומסגור בנרטיב, הצבת מטרות ותוכנית טיפולית.
- את הרצף המחשה-הפשטה אפשר לראות היטב בחיבור בין קומות המחשה-הפשטה (רמת ההבניה) לבין מרחק פסיכולוגי. ככל שהמרחק הפסיכולוגי בינינו לבין מה שאנחנו תופשים הוא קטן, רמת ההבניה שנשתמש בה תהיה נמוכה. לעומת זאת, אם המרחק הפסיכולוגי בינינו לבין מה או מי שאנחנו תופשים הוא גדול, נשתמש באופן אוטומטי ברמת הבניה גבוהה (Trope, & Liberman, 2010). התרחקות ממושכת מזיקה למרחק פסיכולוגי בין חברים. גם חברים יקרים שאינם בקרבתנו (רואים שומעים ומחבקים אותם) נעלמים בהדרגה עם הזמן המתרחק עד להיותם למשהו מופשט רחוק ומנוכר. הדבר מתקשר לנוכחות אלוקים כאשר נוכחות קרובה מאוד נמצאת ברמת המחשה ואילו נוכחות רחוקה קשורה לרמת הפשטה גבוהה ולמרחק פסיכולוגי גדול.
- אפשר לדמות את פעולת ההפשטה לתנועה של פנס הצמוד בתחילה לאובייקט ומאיר עליו מקרוב (רמה מוחשית) ובהדרגה הפנס מתרחק ומתרחק מהמוחשי ועולה גבוה וגבוה ומאיר מעגלים יותר ויותר רחבים. במטפורה זו של הפנס צריך לשים לב כי ככל שעולים יותר גבוה אלומת האור גדלה

אולם האור הופך לחלש יותר. כלומר ככל שהפשטה גבוהה יותר טווח ההכללה רחב יותר אולם הרכיבים המוחשיים מעורפלים ועמומים ובקושי מוארים.

- התנועה המחשה-הפשטה הרצויה צריכה להיות גם לכוונים שונים ולמבנים קרובים ורחוקים. הקשר בין תחומים שונים מתבטא במעין "גשרים" בין המבנים. גשרים בין קומות נמוכות לעומת גשרים בין קומות מופשטות גבוהות. לדוגמא: מלחמות הן מבנים ולכל מלחמה מבנה משלה. גשרים בין קומות נמוכות של המלחמות (קומות ההמחשה) יתבטאו בהשוואה בבגדים או בכלי נשק. גשרים בין הקומות העליונות (הפשטה גבוהה) יתבטאו בהשוואה בין תהליכים שהובילו למלחמות או עקרונות בתמרון. אפשר כמובן להביט על כל נושאי הגשרים במונחים של העברה בלמידה ועל כך במאמר אחר.

יש להבחין כאשר התנועה בין המוחשי למופשט היא לכודה מבחינה לוגית לבין מצב בו ישן סתירות בין המוחשי למופשט

לכידות היא מושג השאוב מלוגיקה, ממתמטיקה ומפילוסופיה של המדעים ומשם מתרחב לעבר תחומים רבים. לכידות או עקביות פירושה שאין סתירה או קונפליקטים במערכת מסוימת. הלכידות היא משתנה הנע על רצף, כאשר בצד אחד ניתן למצוא לכידות מקסימלית ובצד אחר מערכת עמוסה בסתירות ובקונפליקטים. בדיאלוג אפלטוני טיפוסי סוקרטס בוחן נושא מסוים (למשל, מהו אומץ או מהי ידידות) ובדרך של דיאלוג הוא בודק עד כמה המשוחחים עקביים בדעותיהם ואין סתירה בטיעונים השונים שלהם לאורך זמן.

בתחום החשיבה המוחשית-מופשטת הלכידות היא בין הקומות השונות כלומר, עד כמה התכנים בכל קומה תואמים אחד את השני ואין ביניהם סתירות. במדע יש לנוע הלך ושוב בין תצפיות וממצאים (רמה מוחשית), המגובשים לכדי תאוריות וחוקים המתוארים לעתים במשוואות מתמטיות אשר מהן נגזרים שוב תצפיות וממצאים וחוזר חלילה. לסטודנטים הבקיאיים בתוכן הנחקר אין בעיה לנוע בין המרחבים האלה אולם אלה שאינם בקיאיים מתקשים לנוע בין הקומות השונות של בניין ההמחשה-הפשטה ולעתים אף יש בהן סתירות. חוסר לכידות בולט בחשיבה מוחשית-מופשטת ניתן למצוא כאשר מתגלים סתירות וניגודים בין אלוקים מוחשי ונוכח המתבטא בדיבר הראשון "אנכי ה' אלוקיך" וכמובן בתפילה, לבין אלוקים מופשט שאין לו דמות ואין לו גוף ואין לנו יכולת להבין את דרכי ניהול העולם במונחים של תורת הגמול (להרחבה על אחדות ההפכים עיינו רוזנק, 2013). העדר לכידות אינו בהכרח שלילי כי ידוע שחשיבה מרובת סתירות יכולה "לשבור" הנחות עבודה וקיבעונות ולפתוח דרכי חשיבה חדשות לפתרון בעיות באופן יצירתי.

כדי שהתנועה תהיה מוצלחת מבנה הידע בתוכו נעים צריך להיות מאורגן

התנועות המוצלחות האלה של המחשה הפשטה לגובה ולצדדים מותנית במבני ידע מאורגנים היטב שפעמים רבות נעשים באופן אוטומטי (Hard, Tversky & Lang, 2006). כך למשל המעבר מראיות למסקנות ולהחלטה שיפוטית. כך גם בטקסונומיות למיניהן או בתרשימים מאורגנים. אולם אם מבנה הידע

לא מאורגן, התנועה החוזרת מהמחשה להפשטה קשה מאוד ויכולה להביא לכשלים. דוגמא לתנועה לא מוצלחת בין המוחשי למופשט הלוך ושוב, אפשר למצוא בסיפור הבא ששמעתי מחבר. הלה לימד פיזיקה לתואר ראשון ובמקביל התפרנס מהוראת תלמידים בתיכון. כאשר לימד על האטום הרגיש שהתלמידים מתקשים להבין את הרעיון והמחיש להם את תנועת האטומים באמצעות תנועת הכדור במשחק כדורגל. הדבר היה בתקופה של טלוויזיה בשחור לבן והוא הציע להם להשחיר את המסך ולראות רק את תנועת הכדור הלבן. למפח נפשו התשובות שקיבל במבחן המסכם עסקו יותר בכדורגל מאשר באטומים. המסקנה הייתה ברורה המטפורה של משחק הכדורגל לא עזרה לתלמידים להבין את רעיון האטום. הם נתקעו בדוגמא כי לא היה להם כלל מבנה ידע אלא אוסף של רכיבי ידע לא מקושרים.

בסרט "נפלאות התבונה" המתמטיקאי ג'ון נאש, זוכה פרס נובל שהתמודד עם סכיזופרניה, מתעמק בנוסחאות מופשטות עד שהוא ניתק מהמציאות המוחשית. יחד עם זה הוא יוצר מציאות חלופית פרנואידית המחליפה את המציאות שלו. בסיפור "פונס הזכרן" (בורחס, 1998) מסופר על אדם בשם אירנאו פונס, שבשל תאונה הפך לבעל זיכרון מושלם לפרטים מוחשיים אשר פגעה קשות ביכולתו להפשיט ולהכליל באמצעות שכיחה של הפרטים הקטנים המוחשיים. כך גם בתחום האנשה שבו מייחסים לחפץ דומם תכונות של אדם חי כמו לקלל את המחשב.

יש להבחין בין חשיבה מוחשית-מופשטת רב תחומית לבין תחום ספציפי

חשיבה מוחשית-מופשטת רב תחומית מתאימה לשלבים ההתפתחות של פיאז'ה

ארבעת השלבים של פיאז'ה (1986) בהתפתחות הרצף המחשה-הפשטה מבטאים כושר ויכולת כללית רב תחומית המתפתחת עם הגיל. אלה שלבים כלליים בהתפתחות הילד מרמה מוחשית נמוכה ועד שלבים מופשטים.

- התקופה הסנסורית מוטורית מתמקדת בחושים ובתנועה עד גיל שנתיים.
- השלב הפרה-אופרציונלי (מנטלי) הנמשך עד גיל 7.
- שלב האופרציות המוחשיות (קונקרטיות) עד גיל 12 המבטא בחשיבה מאורגנת ורציונלית. ילדים בשלב הזה מסוגלים ליישם לוגיקה רק על חפצים פיזיים ("אופרציות קונקרטיות") ולרוב אינם יכולים עדיין לחשוב באופן מופשט או לפתח השערות.
- שלב האופרציות הפורמליות שהוא שלב החשיבה המופשטת. יכולת זו מתאפשרת החל מגיל 12 או 13. פיאז'ה מציין שישנן תרבויות פרימיטיביות ששלב זה אינו בא בהן לידי ביטוי. בנוסף גם בתרבויות מפותחות רבים לא זוכים להגיע לרמת חשיבה זו.

פיאז'ה טען כי לא כל המבוגרים מגיעים לשלב האופרציות הפורמליות, וכי התפתחות ההפשטה תלויה במידה רבה בהתנסויות ובסביבה. מבוגרים שמגיעים לשלב זה מסוגלים לחשוב בצורה מופשטת, לבצע

מניפולציות מנטליות מורכבות ולהבין מושגים תאורטיים. עם זאת, ישנם מבוגרים שממשיכים להשתמש בחשיבה מוחשית גם בבגרותם, במיוחד במצבים שאינם מוכרים או מורכבים במיוחד.

על בסיס המצע הרחב של סכמות פיאזה מתפתחת המחשה הפשטה בכל תחום ספציפי

חשוב לציין שפיאזה הציג תיאוריה כללית רחבה והתפתחות ההמחשה-הפשטה אצל כל ילד היא תהליך אינדיבידואלי. קולברג (Kohlberg, 1985) הרחיב את שלבי פיאזה להתפתחות מוסרית אולם זכה לביקורות רבות בעיקר על הטיה מגדרית (Krebs, & Denton, 2005). אני רוצה דווקא להתבסס על מבקרים אחרים הטוענים שהשלבים שהציע קולברג משתנים כאשר מכניסים לתוכם תכנים. קולברג התמקד בתכונות מבניות (איך חושבים) של השיפוט המוסרי ולא בתוכן (מה חושבים) ונראה כי הפרדה זו בין ה"איך" לבין ה"מה", אינה עומדת במבחן היישום. מכיוון שהשיפוט המוסרי תלוי בתורתו של האדם ובתפיסת עולמו קשה לבנות חוקים כלליים שהם חוצי תחומים, חוצי תרבויות, חוצי תפיסות עולם ודתות. הלוגיקה של חוקי המוסר הפסיכולוגי אינה עומדת במבחן כאשר יוצקים לתוכם את התכנים של השיפוט המוסרי. כך למשל, אם נשאל נוער דתי מה יעשה בעת דילמה מוסרית (האם לספר לרשויות על חבר שגנב?) רבים יענו כי יבקשו פסק הלכה מהרב. תשובה זו תדרג אותם בציון מאוד נמוך ברמות השיפוט המוסרי של קולברג ומאידך הם יקבלו ציון מאוד גבוה ממוריהם.

הטענה שלי היא שאפשר להתבסס על ארבעת השלבים הרחבים של פיאזה כמרחבים של המחשה הפשטה אולם בהמשך לפיאזה ולא בניגוד אליו, יש להתייחס ליחידות התפתחות בתוך הסכמות הרחבות שקבע פיאזה. בתוך המרחבים האלה יש מבנים שמבטאים רצף של המחשה להפשטה בתחומי תוכן ספציפיים. תהליך ההמחשה-הפשטה הזה אינו כללי ומקיף את כל התודעה כמו שפיאזה טוען אלא הוא מקומי ותלוי בתחום. ככל שיש לאדם יותר בקיאות ואוצר מילים בתחום מסוים כך עולה רמת ההפשטה הייחודית לתחום.

לא מצאתי תמיכה מחקרית ממוקדת לטענה זו, אולם יש לי לכך מספר הוכחות הגיוניות.

הראשונה קשורה בסקירה (קניאל, 2011) על כך שיכולות רבות ותחומים רבים הם גם כלליים וגם תלויי תחום. מסקנה זו משתלבת היטב בדרך שבה מאגר הזיכרון מתארגן באופן טבעי וללא הכוונה מראש. מאגר הזיכרון אינו פסיבי כמו דיסק קשיח במחשב הביתי, אלא הוא אקטיבי ומאחסן את החדש על פי סכמות קיימות. הסכמות במאגר הזיכרון אינן מתארגנות במבנה הירארכי מסודר (תיקיות ותת תיקיות) אלא בהתאם למציאות לה נחשף הלומד. מציאות זו מאורגנת לפי תחומים ונושאים שונים המובילים דווקא להיותן של יכולות ספציפיות לתחום ולא ניתנות להכללה לתחומים רבים.

ההוכחה השנייה היא שלא ראיתי במבחני המשכל השונים מבנה מסודר והגיוני לבדיקת קומות הפשטה. חוץ מתת המבחן "צד שווה" שבדק את יכולתו של המאובחן לחשוב במילים המייצגות קבוצות (קטגוריזציה). זאת למרות שהשפעתו של פיאזה הייתה מאוד גבוהה על עולם הפסיכולוגיה לא נכנסו קומות

ההמחשה-הפשטה לתוך שפת כלי האבחון. כנראה שהתכנים השונים של המשימות חושפים יכולות ספציפיות ולא יכולות רב תחומיות.

ההוכחה השלישית נמצאת בניסיון הרב שצברתי באבחון יכולת למידה (קניאל, 2019). למדתי כי כאשר ילד מקבל ציון נמוך בהפשטה של מציאת השווה בין המילים יש לבדוק האם יש לו את המילים המופשטות היוצרות את הקבוצה. כאשר יש לו את אוצר המילים המופשטות והוא מבין שזה מה שהמאבחן רוצה, הוא עונה נכון (כלי נגינה). כאשר אני מלמד אותו מילים מופשטות הוא משתמש בהן בקלות בתחומים אחרים כמו "כלי מטבח", כלי חשמל וכלי תחבורה.

יוצא אפוא שרמת המחשה-הפשטה מתבטאת גם כיכולת כללית לפי שלבי ההתפתחות של פיאז'ה וגם בתחום הספציפי לפי דרגת הבקיאיות או המומחיות של האדם בתחום. אני למשל לא מסוגל להבין את המושג "ממדים במתמטיקה". קראתי בויקיפדיה ולא הצלחתי להבין בעיקר את הרעיון שיש יותר מארבעה מימדים (רוחב, אורך, גובה וזמן (תנועה)). תקרת ההפשטה שלי במתמטיקה נמוכה מכיוון שזה תחום שאיני בקי בו. אחד מחבריי שעשה דוקטורט במתמטיקה סיפר לי כי בכל העולם יש כחמישה אנשים שמסוגלים להבין את הדוקטורט שלו.

חלק שני:

חשיבה מוחשית-מופשטת אצל "עם עבדים" במדבר

מאפיינים של עבדות: שפה דלה ומצב לחץ מתמשך

שפה דלה

פרעה מלך מצרים חשש שגידולו של המיעוט היהודי הזר יהווה גייס חמישי ויסכן את ביטחונה של מצרים. לכן הפך אותם פרעה לעבדים המשועבדים לעם המצרי. השעבוד כלל מיסים, עבודת פרך לצורך בניית ערים (פיתום ורעמסס), וביצוע כל עבודות השדה השוטפות בממלכה תוך כפייה ועינויים, במטרה להתיש אותם ולמעט את הילודה בקרבם. סביר להניח שהם עבדו כל השבוע ללא מנוחת שבת. כל יהודי היה צריך ללבן 400 לבנים בכל יום (שם עולם יד). כמו כן, הם אולצו לבנות על קרקע חולית, וכל מה שבנו שקע בתוך האדמה (מדרש הגדול שמות א, יא). כשרצו המצרים להרוש את שדותיהם, היו משתמשים ביהודים במקום בהמות, כדי שלא לעייף את בהמותיהם (מעם לוועז, וארא יג). המצרים נהגו בעבריים בהשפלה. על ראשי העבריים הוצבו אבוקות כדי להאיר למצריים (מדרש הגדול שמות י, כא). הגברים העבריים עבדו עבור נשות מצרים, והנשים העבריות שירתו את הגברים המצריים (תנא דבי אליהו רבה, ז). יש אומרים שעבודת הנשים הוטלה על הגברים, ועבודת הגברים – על הנשים. כך, הנשים אולצו לשאוב מים, לחטוב עצים ולאסוף יבולים בשדות (מדרש תנחומא, ויצא ז). כאשר יצאו מצרים, היו רבים מבני ישראל נכים ופגועים מבחינה גופנית. רוב המפרשים נוטים להעריך את סבלם של בני ישראל במצרים כנמשך 210 שנים שהחל עם פטירתו של יעקב אבינו.

חקר שפתם של בני ישראל במצרים הוא נושא מורכב ושנוי במחלוקת ועדיין לא ידוע מספיק כדי לקבוע בוודאות באיזו שפה דיברו. בצד אחד יש הטוענים כי אדם הראשון דיבר בלשון הקודש, וכן כל בניו עד דור הפלגה, שאז נפרדו הגויים ללשונות רבים ושונים. אבל אבותינו נשארו עם שפת הקודש, וכל בני ישראל דיברו תמיד בלשון הקודש גם לפני מתן תורה. כך גם עם ישראל למרות שהיו עבדים שמרו על לשונם. בקצה הנגדי יש הטוענים כי דיברו שפה כנענית מצרית או ארמית. ייתכן שבני ישראל לא דיברו שפה אחת אחידה, אלא שפות שונות בהתאם למקום מגוריהם ולמעמדם החברתי. נראה כי אין תשובה חד משמעית לשאלה באיזו שפה דברו בני ישראל העבדים במצרים. ייתכן שדיברו עברית עתיקה, שפה כנענית-מצרית, ארמית, או שילוב של שפות אלו. ייתכן גם ששפתם השתנתה לאורך זמן ובהתאם למקום מגוריהם ולמעמדם החברתי. חוסר בגישה לחינוך עקב עדר מסגרות חינוך ולימוד.

ללא קשר לשפה שדיברו, סביר שכעם עבדים שפתם הייתה דלה מאוד, אוצר מילים נמוך - דבר שפגם בחשיבה המופשטת שלהם. היכולת לחשוב בצורה מופשטת מתבטאת בשפה עשירה.

ללא קשר לשפה בה דברו אבותינו במצרים סביר שרובם לא ידעו קרוא וכתוב והשיח היומיומי שלהם היה ברמה נמוכה מאוד מבחינת חשיבה מופשטת. שפה מאוד חשובה לחשיבה וכדי להבין זאת ניתן להציע מטפורה בין השפה לחשיבה כחסס בין דלק למכוננית. השפה היא למעשה הדלק של מנוע החשיבה כאשר אוצר המילים והמושגים מפעיל את המערכות המפיקות תגובות יעילות. אולם בניגוד למנוע מכוננית הנשאר בנפח קבוע, מנוע החשיבה "מתנפח" ככל שהדלק - אוצר המילים והמושגים - גדל והולך. גם אנשים בעלי יכולות שכליות גבוהות (מנוע חדיש וגדול) לא יבואו לידי ביטוי אם לא יהיה להם אוצר מילים ומושגים. השפה היא איפוא התוכן הזורם בתוך מבנים חשיבתיים שונים ולכן ניתן להתייחס לשפה כאל גורם מרכזי בקיומה ובאיכותה של החשיבה. השפה משפיעה על החשיבה אשר משפיעה על ההתנהגות אשר משפיעה על השפה וחוזר חלילה. שפת החשיבה היא אפוא שפה פנימית שכדי להגיע לרמת מופשטות גבוהה עליה להיות מצוידת באוצר מילים איכותי ורב וכמובן על בסיס ידע עשיר ומופשט.

מצב לחץ מתמשך (שחיקה) בגוף ובנפש

העבודות של אבותינו במצרים בתנאי חיים קשים, הייתה מצב לחץ מתמשך בעוצמה גבוהה. מוסכם על עולם המחקר בפסיכולוגיה ופיזיולוגיה כי לחץ בעצמה בינונית הוא בדרך כלל חיובי ומבטא גיוס חיובי של משאבים לפתרון בעיות. לחץ בעצמה נמוכה מבטא אדישות אולם ללחץ בעצמה גבוהה יש השפעות שליליות על הגוף ועל הנפש כמו: תסכול המוביל לתוקפנות, כעס, שחיקה, תשישות גופנית ונפשית, אדישות ודיכאון. במצבי לחץ קיצוניים מאוד (טראומות למיניהן) יש תופעה של חוסר ישע עד איומים בהתאבדות. לחץ בעוצמה גבוהה זולל אנרגיה פסיכולוגית, מעסיק את האדם ותופס מקום בזיכרון הפעיל שלו, ועל ידי כך יורדת משמעותית יכולתו לפעול ולחשוב באופן תקין. התמודדות עם לחץ ומשבר צורכת משאבים רבים. הדאגות והחרדות צורכות אנרגיות רבות ומצרות את טווח הריכוז והמאמץ עקב עומס רציני על זיכרון העבודה, זאת לעומת מצב רוח טוב ומיטביות, המגדילים את יכולתו של זיכרון העבודה לריכוז ומאמץ (קניאל, 2015). לחץ בעוצמה גבוהה מקטין את היכולת לשליטה עצמית (כוח הרצון ומשמעת עצמית), המוריד את תחושת המסוגלות והבטחון העצמי אשר מעלים לחץ (מעגל משוב שלילי).

רוב העבדים מתקשים לנוע בחשיבה מוחשית- מופשטת ותקועים בקומות המוחשיות יחידים מתוכם הצליחו להתעלות.

הצרוף של שפה ברמה נמוכה ומצב לחץ גבוה מתמשך אצל עם העבדים במצרים מעלים את הסבירות לקשיים בחשיבה מוחשית-מופשטת. נראה שרמת ההתפתחות בתחום החשיבה המופשטת הייתה מאוד נמוכה כמו אצל ילדים או שבטים פרימיטיביים. לכן היה צריך מנהיג כמו משה שגדל בבית פרעה המלך עם רוח ונפש שאינה של עבד אלא של מלך. כושר הפשטה של מיעוט קטן בקרב העבדים יכול שלא ייפגע

ונוכל לראות בקרב עם עבדים יצירות אמנות פתוח רעיונות, למרות התנאים הקשים בהם הם חיו. היכולת הזו מתארת את הכוח האנושי להמציא, ליצור ולחשוב בצורה מורכבת גם כאשר הסביבה אינה תומכת או מכבידה על כך (אברמסקי, 1966; Pina, 2013). בכל מקרה **רוב בני ישראל** שהיו עבדים בתנאי עבדות קשים לא הגיעו לרמות לקומות העליונות של חשיבה מופשטת רוחנית. נמקד את משמעות החשיבה המוחשית-מופשטת אצל דור המדבר בשלושה תחומים: א) תלונות בני ישראל במדבר, ב) מעשה העגל, ג) חטא המרגלים.

חשיבה מוחשית מופשטת נמוכה מסבירה את תלונות בני ישראל

במדבר

את תלונות העם במדבר ובקשותיהם למים, בשר ולחם אפשר לפרש כעדות לחשיבה מוחשית-מופשטת ברמה נמוכה. לצורך חיזוק הטענה הזו אתייחס לכל העם כקבוצה אחת (ללא הבחנה בערב רב ובאספסוף) וכן לכל התלונות כמקשה אחת (גישה אחרת המבחינה בין התלונות תוכלו למצוא אצל אליצור, 2013). לתלונות יש מעין מבנה זהה: מתחיל במצב של מחסור, ממשיך עם התלונה תוך אזכור שאיפתם לחזור למצרים וטענה כלפי מי שהוציא אותם משם. התלונות נשמעות מוגזמות כי יש ציפיות גבוהות מהדור שחווה את "המסות הגדלת... האתת וְהַמְפְתִּים הַגְּדֹלִים הָהֵם". ציפיות שהדור יתעלה מעל עצמו ויגיב למחסור באיפוק מרבי. המפגש עם תלונות העם ובקשתם לשוב למצרים בהמשך הפרשה יוצר תחושת אכזבה המתאימה לדברי התוכחה שמשמיע משה בערבות מואב: "לִמֵּן הַיּוֹם אֲשֶׁר יֵצְאוּ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם עַד בְּאָכְמָם עַד הַמָּקוֹם הַזֶּה מְמַרִּים הֲיִיתֶם עִם ה'" (דברים ט', ז').

כאשר מתייחסים לקומות חשיבה נמוכות ומוחשיות אפשר להבין ולסגור על "עם העבדים". חשיבה מוחשית מקשה מאוד על דחיית סיפוקים ואפשר לראות זאת היטב אצל ילדים. אחד הגורמים המסייעים בדחיית סיפוקים ומניעת אימפולסיביות היא פרספקטיבה של זמן כלומר היכולת לראות מה יקרה בעתיד כתוצאה של דחיית סיפוקים ושליטה עצמית. פרספקטיבת זמן עתיד תלויה בשפה ובלחץ בינוני. אלה מובילים לקומות הפשטה גבוהות שהיו חסרות ליוצאי מצרים עקב העבדות. מכאן גם הסבר לתלונות הרבות במדבר והרצון לחזור למצרים. הרמה המוחשית הנמוכה של עם העבדים מתבטאת גם בכך שתלונות בני ישראל הופנו בעיקר למשה ואהרון שהם מוחשיים ועומדים מולם ולא לייצוג המופשט על האלוקים המתבטא בעמוד ענן ואש. התורה מדגישה בספר במדבר שהמסעות הם על פי האלוקים אך העם בחשיבה מוחשית אימפולסיבית לא הכיר בכך, והתלונן על משה "למה זה העליתנו ממצרים להמית.....".

חשיבה מוחשית-מופשטת נמוכה מסבירה את חטא העגל

חמישים יום לאחר יציאת מצרים הגיעו בני ישראל להר סיני שם קיבלו את עשרת הדברות. גם מעמד הר סיני היה רצוף חוויות מוחשיות ("ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר חזק מאד.. והר סיני עשן כולו... וכל עשנו כעשן הכבשן ויחרד כל ההר מאד" (י"ט: יז-יח). העם זוכה להתגלות האלוקית ולמתן

תורה כאשר גם עשרת הדברות הם משפטים מאוד מוחשיים. ההשפעה היא חזקה ומיידית והם ללא מחשבה עונים: "נעשה ונשמע".

לאחר מכן עלה משה רבינו להר, למשך ארבעים יום, כדי לקבל מה' את התורה. לפי רש"י הסיבה לעשייתו של העגל היא טעותם של ישראל, שכן הם ספרו ארבעים יום מהבטחתו של משה לשוב מן ההר, ולא לקחו בחשבון שמדובר על ארבעים יום שלימים, לא כולל היום שעלה בו להר. הטעות בחישוב הזמנים הובילה אותם ללא מחשבה מעמיקה למסקנה שמשה מת. אם משה המוחשי מת הגיוני לפנות לאהרון ולבקש מיידית (ללא יכולת לדחות סיפוקים), אלוקים אחרים מוחשי וגשמי. הם לא רצו דווקא עגל אלא כל דבר מוחשי. וכאשר הופיע העגל הם עבדו אותו בשמחה אמיתית עד כדי טרוף חושים. לא כעבודה זרה אלא כתחליף גשמי ומוחשי לאלוים מופשט שלא היה בכוחם המחשבתי להשיג. משה יורד ורואה את הריקודים והמשתה סביב העגל בכעסו שובר משה את הלוחות, שורף את העגל, טוחן אותו עד דק, זורה על המים ומשקה את בני ישראל. בני שבט, לוי, מצטרפים אליו, ושלושת אלפי איש נהרגים, ככל הנראה בלא משפט. לפי ההסבר הזה ניתן לראות במעשה העגל עבודת ה' תמימה של צבור ברמת חשיבה נמוכה ולא חטא של עבודה זרה.

חשיבה מוחשית-מופשטת נמוכה מסבירה את חטא המרגלים

חטא המרגלים התרחש כשנתיים לאחר יציאת בני ישראל ממצרים, בעת שישבו במדבר פארן. משה, במצוות ה', שלח נשיא מכל שבט לרגל בארץ כנען כדי להתכונן היטב לקראת הכניסה אליה. לאחר ארבעים יום, שבו המרגלים ודיווחו שאמנם הארץ היא זבת חלב ודבש אולם יש בה ענקים שאי אפשר יהיה לנצח. המרגלים מחלישים את עם ישראל בתיאורים מפחידים ולא מדויקים על כוחם המפלצתי, כביכול, של תושבי הארץ, והם מגדילים עשות, ומוסיפים את פרשנותם בספקם את הממצאים: "לא נוכל לעלות אל העם, כי חזק הוא ממנו". הם מוציאים את דיבת הארץ רעה כארץ שאוכלת יושביה. גם לנשיאים המרגלים, מלבד כלב ויהושע, יש רמת חשיבה נמוכה. המשימות המוטלות עליהם אינן צבאיות אלא אידיאולוגיות, משמע עליהם לחזק את בטחון העם בייעוד המורכב להתיישב במקום ראוי. משימה אידיאולוגית היא משימה מופשטת שמחייבת תנועה רצופה מהמוחשי למופשט: מאיסוף עובדות מוחשיות ארגונית והסקת מסקנות ברמה מופשטת. בין מודיעין האיסוף ובין זה המעריך ומנתח את המידע כלומר יצירת תמונת מצב והערכת מצב. כאשר הם חוזרים מהשליחות, צפים ועולים חילוקי דעות קשים מכיוון שבמעברים בין המוחשי למופשט בין איסוף המידע ומסקנות יש הרבה מקום לעולמו האישי של היחיד.

כמו הנשיאים המרגלים גם העם כעבדים ברמת חשיבה נמוכה מגיב כילדים: בני ישראל ממררים בבכי: "ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויכפו העם בלילה ההוא". הם מביעים משאלת מוות "לו מתנו בארץ מצרים או במדבר הזה לו מתנו". בעקבות זאת, בני ישראל נתקפו בהלה ופחד ורצו לשוב למצרים ולא לכבוש את ארץ כנען. עונשם של בני ישראל על הוצאת דיבת הארץ והטלת ספק בה' ובמשה היה ארבעים שנות נדודים במדבר.

מערכת החושים המוחשית ממהרת לפרש את הגירויים החושיים בעיקר באמצעות חוקי הגשטלט. כך למשל, עצמים או אנשים שקרובים אלינו בזמן ובמרחב נוטים להיות משויכים זה לזה אף אם אינם כך. בחשיבה מוחשית אנו נוטים להשלים פערים על מנת לתפוס אותם בשלמותם, משום שרק כך נוכל להעניק להם משמעות. משימת ריגול המתבצעת בחשיבה מוחשית- מופשטת תקינה מתגברת על הנטיות הטבעיות של הגשטלט וכמו כן מאפשרת דחיית סיפוקים מניעת אימפולסיביות ויכולת לחשיבה שיטתית מסודרת. אלה מתבטאים בהתבוננות מתוך מרחק פסיכולוגי שלא נגוע בסובייקטיביות. חשיבה שיש בה סובלנות להכיל תהליך ארוך ממושך המתגבר על נטייה קפוץ למסקנות פרשנות ספקנית ולא פסקנית.

את העונש שדור המדבר ינוע ארבעים שנה עד שיתחלף בדור אחר, אפשר לפרש לא כעונש אלא כמסקנה הגיונית של בורא עולם. כלומר, להחליף את "דור העבדים" בעלי חשיבה מוחשית-מופשטת נמוכה בדור המדבר שגדל כבר בתוך שפה עברית יותר עשירה בהנחה שבמדבר כאשר היו חופשיים מלחצי העבדות הם למדו ולימדו והרחיבו את שפתם וחשיבתם.

סיכום

הרבה מאוד נכתב על ידי פרשנים בעלי פשט ודרש, בעלי רמז וסוד, להבנת האירועים המרכזיים של דור מדבר: מהנסים הגדולים של מכות מצרים, בקיעת ים סוף ועד מתן תורה וכלה בתלונות רבות ורצון לחזור למצרים, מעשה עגל וחטא המרגלים. ניתן ללמד סנגוריה על דור המדבר עקב הקושי שלהם לנוע הלוך ושוב בין המוחשי למופשט. אמרו חז"ל: ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל בן בוזי (מכילתא דשירה ג, ד"ה זה אלי). השפחה ראתה נס מוחשי מופלא של בקיעת ים סוף ללא מסקנות מופשטות על השגחת ואלוקות. מעמד הר סיני הותיר רושם אדיר ומשכנע על החושים. העם נדרש לעבור בהזדהות מציאות של הוכחות חותכות, מוחשיות, לקיום אלוקים, למציאות של אמונה בא-ל אחד מופשט ונעלם. הדרישה הייתה מעבר לכוחות התודעתיים מחשבתיים של העם, שנזקק לעובדות מוחשיות ומכאן התלונות הרבות, מעשה העגל וחטא המרגלים.

המעבר בין המוחשי למופשט הוא עיקרון חשוב בעבודת ה'. חייב להיות ביטוי מוחשי להפניית כוונותיו ורגשותיו של היהודי לה' הנעלה מכל דבר המצוי בעולם. ביציאת מצרים היה לעם ישראל ביטוי מוחשי לנוכחות השכינה – עמוד האש ועמוד הענן. האיסור לעבוד את ה' דרך פסלים ותמונות היה חידוש עצום באותה תקופה, והעם לא הצליח לעמוד בו מכיוון שהיה רק בדרגת של חשיבה מוחשית ללא היכולת לנוע ממוחשי למופשט הלוך ושוב. החטאים לא היו עבודה זרה אלא אמונה טבעית תמימה לדור בדרגת חשיבה מוחשית ילדותית ללא בחירה. בהבנתם הפשוטה הם לא ראו הבדל בין הקב"ה המתגלה בעמוד אש ובעמוד ענן, בלוחות הברית שניתנו להם, בכרובים שהיו בקודש הקודשים לבין עבודה לעגל כסמל שהרי אלוקים מתגלה גם בעצמים גשמיים. זו סנגוריה מוצדקת (שמן הסתם כבר קדמו לי בה אחרים), שבמרכזה הצורך האנושי בהאנשה של מי שנברא "בצלם אלוקים".

בהיבט של הפסיכולוגיה של האמונה האירועים הללו אינם מעידים על כשלון באמונה אלא על כישלון חשיבתי של דור ללא שפה שהיה תקוע בחשיבה מוחשית והיה צורך להמתין 40 שנה כדי "להרים" את הדור לרמה של חשיבה מופשטת ולהכניס אותו לארץ הבחירה. קושי בהפשטה מחייב להציג נסים מוחשיים מעל לטבע כמו מכות מצרים, בקיעת ים סוף, המן והשלווים והמים מהסלע. לאחר שהתחלף דור המדבר והעם עלה לקומות הפשטה גבוהות חזרו הנסים בדרך הטבע כדי לתת לעם בחירה חופשית. חשיבה מוחשית היא ברמה של ילדים ואינה מאפשרת לעם בחירה חופשית ולכן כפה עליהם הר כגיגית וגם את תשובתם "נעשה ונשמע" ניתן לייחס להעדר בחירה חופשית. כך גם מקום קבורתו של משה לא נודע כדי שלא יתפסו לקבר המוחשי.

לאחר התלונות הרבות במדבר, חטא העגל וחטא המרגלים מבין ה' שאין לתקן לדור העבדים את החשיבה המופשטת ויש להמתין עד שיתחלפו הדורות יתנערו מהחשיבה המוחשית של עבדים ויגיעו לחשיבה מופשטת טובה שמתבטאת בתנועה מתמידה בין המוחשי למופשט.

המאמר מצטרף לקבוצת המסנגרים על עם ישראל כמו ר' יהודה הלוי בכוזרי (מאמר ראשון, צז) "הם ביקשו רק כי יהיה איתם תמיד נעבד מוחש, אליו יוכלו לרמוז מדי ספרם את נפלאות א–לוהיהם". שבעים פנים לתורה וכל אדם מביא עמו את עצמו לפסוקי המקרא. כך גם במאמר זה הבאתי את הידע שלי

בתחום החשיבה כדי לקרוא את הטקסט המקראי. כל מפרש כותב את האמת שלו המתאימה להשקפת עולמו והעולה מאליה מנבכי נפשו. אני מקווה שעמדותי בכללי הפרשנות המקראית האורתודוקסית ואם לא בוודאי יסלחו לי המומחים.

מקורות

- אברמסקי, ש' (1966). עבדות ישראל במצרים. *מחניים גיליון ק"ה* > he-il > www.daat.ac.il
 history > tkufot > egypt > avramsky-avdut
 אונגר, ה' (1991). *קולנוע ופילוסופיה*. תל אביב: דביר.
 אליצור, ב' (2013). *עיונים בפרשת השבוע עם ד"ר ברכי אליצור-שיעור 16*. תורת הר עציון
 בורחס, ל' (1998). "פונס הזכרן", מתוך "בדיונות", תרגם יורם ברונובסקי תל אביב: הספריה החדשה
 הקיבוץ המאוחד.
 פיאז'ה, ז' (1986). *הפסיכולוגיה של הילד*. תל-אביב: ספרית הפועלים.
 קניאל, ש' (2011). עד כמה פעולות מנטליות ניתנות להכללה לתחומים קוגניטיביים רבים? השלכות
 לאבחון מבוסס ראיות. *מגמות, מ"ח (1)*, 109-129.
 קניאל, ש' (2015). *הטראומה כהזדמנות: משמעות ושליטה כמנועי צמיחה ממשבר*. תל אביב: הוצאת
 רמות.
 קניאל, ש' (2019). קריאה להוספת אבחון יכולת הלמידה לארגז הכלים של הפסיכולוג החינוכי. *פסיכו-*
אקטואליה, 73, 29-41.
 קניאל, ש' (2023). *חשיבה על חשיבה*. תל אביב: הוצאת מנדלי.
 רוזנק, א' (2013). *על אחדות ההפכים הפוליטי ותלמידי הרב קוק*. תל אביב: רסלינג.

- Ganascia, J-G, (2015). Abstraction of levels of abstraction. *Journal of Experimental & Theoretical Artificial Intelligence*, 27(1), 23—35.
 Hard, B. M., Tversky, B. & Lang, D. S. (2006). Making sense of abstract events: Building event schemas, *Memory & Cognition*, 34 (6), 1221-1235.
 Kohlberg, L. (1985). *The psychology of moral development*. N. Y: Harper & Row.
 Krebs, D., & Denton, K. (2005). Toward a more pragmatic approach to morality: A critical evaluation of Kohlberg's model. *Psychological Review*, 112, 629–649.
 Pina, R. (2013). *The Slave Mind: Mental Slavery in the 21st Century*. Ebook.
 Pribram, K. (2013). *The Form Within*. NY: Prospecta Press.
 Trope, Y., & Liberman, N. (2010). Construal-level theory of psychological distance. *Psychological Review*, 117(2), 440-463.